

FILEP ANTAL

Táj, település, határhasználat Szentes mezővárosa

1840-ben készített birtoktérképén

A történettudomány és a társtudományok kutatói egyaránt különlegesen gazdag tartalmú forrásként értékelhetik Seress László birtoktérképét, amelyet Szentes magisztrátusának felkérésére készített el 1840-ben. Az örökváltság-szerződéssel a földesúri hatalom alól megszabadult, a város körüli uradalmi földeket, épületeket magának megszerző, a polgári fejlődés küszöbét átlépő mezővárosi közösség birtokviszonyai tárulnak fel előttünk. A belterület telkeitől a határ földműveléssel hasznosított térségének tanyavilágáig, a már állandó magántulajdonként birtokolt parcelláig a kor színvonalán, a későbbi kataszteri térképek módszertanához közel álló eljárással készített, teljességre törekvő felmérés alapján megbízható, hiteles ábrázolás tárul fel előttünk. Értékét az is emeli, hogy jócskán megelőzte ez a birtoktérkép az országos kataszteri munkálatokat. Nyilván a mérnökképzés során a pesti geodétanövendékek az örökös tartományok kataszteri eljárásáról is kaphattak alapos tájkoztatót. Az 1840-ben készült szelvények gazdaság- és társadalomtörténeti értékeléséhez különleges lehetőségeket kínálhat a jövőben, hogy a város levéltárában fennmaradtak a Bach-korszak népszámlásának házankénti, családonkénti összeírási ívei. Ezeket a családtagok mellett feltüntették a családi gazdaságban és a háztartások ott élő alkalmazottait is (béresek, szolgálók, kocsisok stb.) oly módon, hogy azoknak a saját családi kapcsolódásait is rögzítették. Így a jövőben a térkép segítségével a város társadalmi térhálója is elkészíthető.

Szentes 1840-ben készített térképszelvényeinek nem kisebb a jelentősége azért sem, mert a kataszteri térképekhez közel álló méretarányban és szinte azonos részletességgel a Dél-Alföld árvízmentesítés előtti állapotát rögzítette. Így Seress László felvételében környezettörténetünk

egyik aligha nélkülözhető forrását kell látunk. Jó 15 esztendővel korábban készült a felmérés, mintsem Szentes környékén hozzáláttak volna a védgátak készítéséhez, a folyók kanyarulatainak átvágásához, vagy éppen helyenként új medret ástak volna. Majdnem azt mondhatnók, földabroszunk az „ősi” és az „érintetlen” természeti környezet utolsó pillanatait örökítette meg. (Nagyon is tudatosan használtam idézőjelet, mert számolnunk kell a történeti korokban ismétlődően bekövetkezett változásokkal, köztük az emberi közösség különböző korú tudatos beavatkozásaival.) A Seress-féle térkép segítséget nyújthat az I. katonai felmérés jobb megértéséhez, alaposabb értelmezéséhez is. Hiszen geodéziailag pontos felmérés alapján készült, méretaránya jóval részletesebb ábrázolást biztosíthatott. Történetileg rendkívül tanulságos összehasonlítási lehetőséget kínálja a II. és a III. osztrák katonai felmérés esetében is. A jövőben érdemes lenne vállalnunk az 1880-as években készített kataszteri felmérés szelvényeivel való alapos összehasonlítást is. Ez nyilván az árvízmentesítés eredményeit is reprezentálhatná. Ennek a környezettörténettől a település- és gazdaságtörténetig rendkívüli tanulságú lesznek.

Szentes határa természetföldrajzilag három nagy alapegységhez tartozott. Jelentős részt foglalt el a nyílt ártér. Hatalmas kiterjedésű, a mindenkori árvízszint fölé emelkedő löszös, vályogos tábla fogadta magába a belterületet és a szántókat. Ez a rész tulajdonképpen a Maros hordalékkúpjának legészakibb, északnyugatibb pereme volt. A Maros történelem előtti mederrendszerére a szentesi határ két jellegzetes folyója, a Kurcába torkolló Veker és a Kórógy emlékeztetheti a térkép elemzőjét, a táj kutatóját. Mindkét víz szélesen, mélyen bevágódott a szántókat magában foglaló ármentes táblába. A földtörténet tartósan

száraz periódusaiban e folyómedrek homokját a szelek kifújták, és nem messze a mederágyától a partokat húségesen követő homokhalmokat, vonulatokat, a helyi tájnyelv szavával ormokat építettek. (Erre utal a Donáti-ormok földrajzi név, Orommajor térképi név.) A harmadik tereptípus nem alkotott ugyan térben összefüggő egységet, de láncolatszerűen jelen volt a szántókként hasznosított magasabb, ármentes térségben. A víz-háztartásában, talajtani és növénytani adottságaiban, gazdasági hasznosíthatóságában erősen elkülönült típusként kell vele számot vetnünk. A löszös, vályogos táblán kialakultak lefolyástalan vagy nehéz lefolyású, tartósan vízzel borított térszínek, helyi nevükön laposok, ha nagyobb kiterjedésűek voltak, fertőnek nevezték. Ezeket a területeken nem lehetett szántókat létesíteni. Csak a szárazabb időszakokban kaszálhatták, legeltethették az ilyen területeket, amelyek olykor el is szikesedhettek. Később a vízrendezések során általában igyekeztek ezeknek a térségeknek a pangó vizeit lecsapolni. A belvizek elvezetésére jó lehetőséget kínált a Veker és a Kórógy és a vizeiket befogadó, továbbító Kurca. Történeti feljegyzésekből tudjuk, olykor a Vekeren, Kórógyon olyan árvizek vonultak le, hogy a máskor könnyen átgázolható medreken kompot kellett használni. (Ezt a nagy belvízterhelés mellett a Maros rendkívüli nagyságú árvizei táplálhatták, amit a hordalékkúp rétegszerkezeti sajátosságai magyarázhattak.)

A térkép is felhívja a figyelmünket a város határát öntöző három folyóra, a Tiszára, a Hármas-Körösre és a kettőt Szentes és Mindszent között összekötő Kurcára. A felmérés idején még mindegyik folyó szabályozatlan élővíz volt. A réti vizekkel együtt hasznosították valamennyit a szentesi halászok. A helyi és a hazai piacokra élőhalat szállítottak, de tömegesen, nagymennyiségben készítettek szárított halat, amit Észak-Szerbia, Bulgária ortodox lakossága számára közvetítő kereskedők segítségével roppant mennyiségben exportáltak.¹ Az 1840 körüli Szentes

számára a három folyó közül kétségtelenül a legfontosabb a Kurca volt. A Hármas-Körös tiszai torkolata közvetlen közelében Szentes város határában, Tés-pusztá (a mai Magyartés) déli előterében ágazott ki, Mindszentnél, a községtől kissé északra a Tiszába torkollott.² Szentes város történeti magja közvetlenül a Kurca partjára épült. Csak az árvízvédelmi gátak építésekor zárták ki az élő vizek rendszeréből. Addig hajózható vízként folyamatosan használták a Tisza és a Körösök völgyének vízi járművei, hajói, dereglyéi, ladikjai. Gyakran erre vették az útjukat a tutajosok is. Tutajaikat, helyi szóval lápjait gyakran kikötötték a város valamelyik partra szolgáló utcája végénél. A levéltárban őrzött publikációs jegyzőkönyvekből nyomon követhető, honnan indultak a tutajok, milyen rakományokat szállítottak. Érkezésük után ugyanis, hogy eladhassák szállítmányukat, kidoboltatták, hol kötöttek ki, mit kínálnak, mit hoztak a fatörzsekből rótt lápokon és meddig várják a vásárlókat? A faúsztatás során a lápra faragott gerendákat, deszkákat, zsindelet, szerszámokat rakodtak, de szívesen hoztak a Felső-Tisza vidékéről gyümölcsöt is. A Kurca vízhozama, sodrása elégségesnek bizonyult arra is, hogy nem is kevés hajómalmot is üzemeltethessenek rajta. Az 1940-es években még élénken emlegették a 19. század első felében esett tragédiát, amikor is a plébános kocsisa a kiséri városrész északi szélén, a Kurca Nagyörvénynek nevezett részéhez vitte a hintót lemosni és a lovakat fürösztetni. A kocsist lovaival, hintójával elragadta a víz sodra, odaveszett. A Kurca az árvízvédelmi töltések megépítése után ugyan állóvízzé vált, de azután is jól szolgálta mind a várost, mind a tágabb táji szomszédságot. Befogadta, összegyűjtötte a belvizeket. A később kibontakozó nemzetközi súlyú zöldségtermesztéshez pedig öntözővizet kínált.

Szentes határának jelentős térsége a Tisza, a Hármas-Körös és a Kurca folyók nyílt árteréhez tartozott. Az időjárástól, a folyók vízhozamától függően kisebb-nagyobb árvizek szabadon

1 NYÍRI ANTAL: A kiháló Szentesi víziélet néprajzi, népnyelvi maradványai. *Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve*. 2. (1946–1947) Szeged, 1948. 194–298. (Nagy példányszámban különnyomatként is megjelent.)

2 A köztudat a Kurcát a Hármas-Körös ágának tekinti. Minden újabb kutatás arra vall, hogy földtörténetileg az Alföld ősi folyómedre, ami a Tisza és a Körösök jelenlegi mederviszonyai, vízrendszere kialakulása előtti időből maradt fenn.

terülhettek szét a határ alacsonyabb szintjein. Szentes és Kunszentmárton közötti határszakaszán elterülő, a Jaksor nevű terepszakasztól és ősfolyó medermaradványtól északról nyugatra, a térképünk Tőke pusztája, majd délebbre a Felső- és az Alsórét ugyan a város határához tartozott, de a bármikor bekövetkező áradások szabadon előnthették. Ez a vízjárta határrész akár 6-8 kilométer szélességű is lehetett. Ehhez a rétségi területhez kell számítanunk a Hékedí-szőlőktől vagy a Nagyhegytől, másként a Bogárzói-szőlőktől északra beöblösödő Veker-lapos területét is. Ez az alacsony térszínű határrész a város belterületének keleti határától északkeletre mintegy 4 kilométerre mélyen beékelődött a szántók magasabb fekvésű táblái közé. Az ármentesítésig és a belvízrendezésig néhány szigetet kivéve folyamatosan vízjárta határrész maradt. A nyílt ártér egykori világa a Bodroglakhoz, a Rétközhoz vagy a Taktaközhoz hasonlítható. De térképünk abban is segíthet, hogy a Hódmezővásárhely és Algyő, Püspöktele/Maroslele közötti hajdan volt vízi világot elképzeljük. A szentesi magisztrátus számolt azzal, hogy a vízjárta térséget bevonja termelékenyebb, jövedelmezőbb földműves gazdálkodásba. Az 1840-es évek végén meg is tervezték a dűlőkre osztását. Jellegzetes módon akkor még ragaszkodtak ahhoz, hogy a Kurca partján megfelelő szélességben utat biztosítsanak a hajóvontatás számára. A rétség földműves gazdálkodásra való meghódítását mind többen és mind erősebben szorgalmazták, hiszen a helyi társadalmat nagyon erősen szorította a telkek aprózódása és a földszűke. A réti földek művelésére az első kísérletek még a védgátak megépítése előtt megtörtént, az első földműves tanyákat létesítő nemzedékről és a 20. század első évtizedéhez fűződő személyes emlékeiről a helyi, literátus gazda, Papp Imre írt pótolhatatlan adalékokat.³

Szentes és a szélesebb táji környezet szem-

pontjából kiemelkedő jelentőségűnek tarthatjuk, hogy a város belterületétől kissé északra a Tisza ártere egy nagyon rövid szakaszon, szinte csak néhány száz méter hosszan, feltűnően összeszűkül. Beregtől a titeli torkolatig a nyugati és a keleti partot kísérő árvízmentes síkok között talán itt a legkisebb a távolság. Alig két-két és fél kilométer választja el a folyó völgyét kísérő két magasabb parti sávot. Ez különösen kedvezett annak, hogy évezredek óta átkelőhelyül szolgáljon. Itt alakult ki a Bódi- vagy Böldi-rév. Budáról, Pestről vagy Székesfehérvár felől Arad, Csanád irányába, a Maros völgyén át Erdély belsejébe itt vezetett a legkönnyebben, leggyorsabban járható alföldi út. Aki itt kelt át a Tiszán, annak a Maros-völgy alföldi kapujáig nem kellett jelentősebb vízmedret, folyókat kereszteznie. A Kórógy, Mágocs-ér, a Hajdúvölgy(-ér) medrével párhuzamos földhátakon könnyen talált jól járható utat Gyorok, Ménés, Ópálos határáig. Így aligha véletlen, hogy a város nyugat-keleti irányú főutcájának folytatása emberemlékezetet meghaladó idő óta Aradi út néven ismert. Már Anonymus elbeszélésében is hangsúlyosan szerepelt a Böldi-rév. A névtelen jegyző szerint a honfoglaló magyar seregek itt keltek át a Tiszán, hogy a Szentes határában folyó Kórógnál találkozzanak az eléjük siető székelyekkel. Anonymus elbeszélése szerint a Böldi-révtől a Körösök völgye felé is jól járható út nyílt. Ugyan itt a Böldi-révnél két folyón kellett átkelni. Az ártér nyugati szélén folyt a Tisza, a keleti oldalon a hékedí magas partnál a Kurcát keresztezte az út. Az átkelést az is könnyítette, hogy a két folyómeder között egy nagyobb, az árvízszint fölé magasodó szárazulat volt. (Ugyan a Tisza és a Kurca között húzódtott a bővebb vízű Tére-ér, de azon hidat vertek, hogy a közlekedés a két párhuzamosan futó folyó átkelőhelye között gyorsabb lehessen. Amikor a császári seregek a Bánság felszabadítására felvonultak, itt építették

3 PAPP IMRE: *A parasztember élete Szentes tanyavilágában*. Válogatott néprajzi írások. Szerk. és előszó: JUHÁSZ ANTAL. Szentes, 1982. 81–107. Papp Imre szentesi, tanyai földműves gazda évtizedeken keresztül gazdag publicisztikai tevékenységet végzett. Idős korában beszélték rá, hogy csatlakozzék a Néprajzi Múzeum önkéntes gyűjtőihez. Idézett munkája néprajzi kéziratából összeállított válogatás. Családja eredetileg a város keleti tanyás vidékén, Donáton birtokolt tanyát. Amikor a Tisza és a Kurca közötti térséget kiosztották, tanyaföldek számára a családja kapott réti földet. Szülei hosszabb időt a Böldi-rév északkeleti előterében épített tanyán gazdálkodtak. Erről szóló könyvének *Emlékek a réti tanyáinkról* című különösen informatív fejezete. A Tisza és a Kurca közötti rétség földműves tanyákkal való benépesítése, a réti földeken való gazdálkodásban szerzett tapasztalatok segítettek hozzá a szentesi gazdákat, hogy részt vehessenek Sárospatak bodroglaki határrészén, a helyiek megnevezésével az Alsóhatárnak a földműves tanyákkal való megszállásában. Ők változtatták a nádasokat az árvízvédelmi töltések megépítése után szántókká. A kitelepülésre 1863 után került sor. Száz évvel később a patakiak még elevenen emlékeztek a szentesi településekre, akik példát adtak, miként lehet kultúrtájja alakítani a gyékény- és nádtermő árterületet.

ki a csapatok utánpótlási központját. A Bódi-rév Tisza és Kurca közötti előterében, a Kisvárosnak nevezett szárazulaton sütötték a hadra kelt csapatok kenyerét, amit hajószám szállítottak az Alsó-Tisza vidékére.

A térszíni magasságtól függően változott az ártér élővilága. Az egész éven át vízzel borított vagy mocsaras helyektől, erek, fokok változó vizén, a hajdani élőmedrek morotva tavaitól a gyékény- és nádtermő rétségeken át az időszakosan használható kaszálókig és a legelőkig bonyolult területhasznosításra nyílt alkalm a helyi közösség tagjainak. A réti területeket közösségi tulajdonként hasznosították. Kiosztását, magántulajdonba adást 1849-ben kezdték előkészíteni. A rétség nyílt vizű tavaiban kiváló élőhelyre lettek a halak, rákok, békák, de bőven termett sulyom is, ami piacon is jól értékesíthető csemege

volt, de rossz gabonatermés idején lisztpótlóként is bevált. Az Európa-szerte ismert, gyűjtögetett vizinövény fogyasztása az őskorig nyomon követhető. Az Alsórét délnyugati szögletében ma is ismert a Sulymos-tó földrajzi név. A gyékény (amiből nélkülözhetetlen tárolóeszközöket fontak, takarókat, szőnyeget szőttek) és a nád ipari és építőanyagként (kerítések, falak, födéme) szolgált. Mindkét vizinövény nélkülözhetetlen volt tüzelőanyagként, hiszen kimeríthetetlen mennyiségben rendelkezésre állt. Ősszel a város hiteles kerekével mérték ki a réti területek nádját, gyékényét a lakosság számára. A házak, a háztelkek és a birtokolt föld arányában változó kerékfordulatszám szerint (változó szélességű) területet bocsátottak a lakosok rendelkezésére. Nádat kaptak illetménykiegészítésként a város szolgálatában álló értelmiségiek is. A város népe

■ A város és déli előtere (a kép jobb oldalán) a menedékhelyül szolgáló Szentilona-parttal és a Bereklapos házutáni földek tervezett kiosztásával (a kép bal felső részén) (Seress László: Szentes város térképe, No. 21., részlet)

a gyékénytermő helyeken és a nádló réteken élvezhette azt az elemi haszonvételt, amit az erdős vidékek népének a faizás joga biztosított. A szentesi határban nem voltak erdők. Csak a Tisza és a Kurca mellett volt kevés füzes.

A nyílt árteret, azaz a határ északnyugati, nyugati részét az árvízvédelmi töltések kiépítése idejéig csak a zsákmányoló, gyűjtögető gazdálkodással, a vízjárástól függően kaszálókként, legelőkként hasznosíthatták. Alapvető változást jelentett az 1850-es évek közepe után meginduló árvízvédelmi gátak kiépítése, ami azzal járt együtt, hogy a Kurcát leválasztották a Körösről és a Tiszáról. Élővízből a belvizek gyűjtőcsatornájává vált. A Bódi-rév és a Mindszenti torkolat szomszédságában gőzgépekkel működtetett szivattyútelepek létesítésével gondoskodtak a Kurca vízállásának folyamatos szabályozásáról. A katonai és a kataszteri térképek tanúsíthatják, hogy a vadvizek járta tájat gyorsan szántókká alakították, tanyákkal népesítették be.

A város közvetlen délnyugati szomszédságában a Kurca nyugati partja közelében a vízjárta nyílt ártér terjedelmesebb ármentes hátat, a Szentilona-partot ölelte magába. Az Árpád-korban faluhelyként szállták meg, de a 16. században már pusztaként tartották nyilván. Szentes népe a hódoltság idején, ha támadás vagy tartós megszállás fenyegette a várost, itt tudott biztonságos menedékre lelni. Védettséget fokozta, hogy a Kurca keleti, város felőli partja ezen a szakaszon alacsony volt, így a medret széles vizenyős rét kísérte. A bizonyosan árvízmentes magasabb térszín ezen a szakaszon erősen eltávolodott a Kurca medrétől. Ez a természeti adottság lőtávon kívül tarthatta az ellenséget. A város déli előterében a Kurca árteréhez keleti irányban hatalmas mélyebb terepszakasz csatlakozott, a Bereklapos, ami déli irányban a Kontra-tóban folytatódott egészen a szomszédos Szegvár belterületéig. Sajátságos, hogy a Kurca a Bereklapos és a Kontra-tó vízi világa az árvíz szint fölé emelkedő nagyobb földhátat zárt körül. Ezt a szentesiek Berki-szőlőként hasznosították. (Nyilván nem véletlen, hogy

a hékédi, nagyhegyi vagy az egykor használt harmadik nevén a bogárczói szőlőket is a vízjárta környezet szomszédságában, a településtől északra, a Veker-lapos mellett alakították ki.) Utóbb ez a berki kiemelkedés, akár a Kontra-tó alja, a kertészkedők megbecsült helyévé vált. A Kurca partján utóbb egyre több öntözéses kertészetet alakítottak ki. Ez a törpebirtokosok számára biztosított tartósan módfelett jól jövedelmező egzisztenciát.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Seress László térképe megörökítette, hogy Szentes város közössége még a nagy vízrendezések előtt igyekezett jelentős területet kivonni a vadvizek uralma alól. A táj a Körös hajdani medervándorlásairól tanúskodik. A ritmikusan egymás mellett keletkezett nagyobb földhátakat, sziget-szerű tömböket gátakkal kötötték össze. Seress László térképe név szerint meg is jelöli a gátakkal összekötött nagyobb szárazulatokat. A *Tési puszta* földhátjától indulva egyben a Körösből kiágazó *Keskeny fok* medrét is elzárva a *Rókás sziget*, a *Nagy Rókás*, a *Bökényi telek* nagyobb tömbjéig készítették gátakat, hogy a medermaradványokat elzárják a Hármaskörös nyílt árterétől.⁴ A *Bökényi telek* hosszan kelet felé elnyúló partját a *Tűzköves halomtól* kissé keletre a *Jaksor szigetével* úgy kötötték össze, hogy a töltés elvágta a *Tőke-eret* is a Körös medrétől. Ezzel megakadályozták, hogy a Hármaskörös magasabb vízállásai elérhessék a környék laposait, így sem a *Tőke-ér*, sem a *Keskeny-fok* többet nem kaphatott élővízi utánpótlást, bár mind a két meder gát alatti szakasza a környék belvizeit továbbra is elvezethette. Nem véletlen, hogy Seress László felmérése után, 1847-ben, Szentesen városi alkalmazást nyert utóda, Kocsis Pál mérnök egy másik, eltérő módon tájolt áttekinthető lapot készített (amin ugyan helytelen „restaurálás” alkalmával tüntették fel az 1840-es évszámot), az ismertetett gátalatti részt *Vízmentesített legelőként* jelölte meg.⁵ A terület nagyságát jelezheti, hogy a Körös melletti Zalota, Bökény határrészről a Hékedői-szőlők északi pereméig tartott. Ez emlékeztetett még a

4 A Seress-térkép névanyagát dőlttel és eredeti írásmódja szerint adom meg.

negyvenes és az ötvenes években gyakran halott Mentettrét földrajzi névre.

Szentes példája a szomszédos Csongrád, Hódmezővásárhely városokkal együtt bizonyítja, hogy az árvízrendezés nem feltétlenül egyedül a nagy uradalmak érdekét szolgálta, sőt nem is az uradalmak vállalkozásaként indult. Maguk a földműves gazdák kísérelték meg a biztos megélhetésük földjét bővíteni, a telekaprozódást a termelésbe bevonható terület növelésével ellensúlyozni. A jobbágyi állapotból az örökváltság-szerződéssel felszabaduló város közössége a korábban árvízjárta, korlátozottan hasznosítható, jelentős kiterjedésű Alsó- és Felső-rét területeit is kizárólag a földműves családok vehették birtokba. Ez önmagában gátolta a telekaprozódást, segített szinten tartani a helyi jövedelmi viszonyokat. Az intenzív termelésbe vonható területeken mind minőségében, mind mennyiségében a nemzetgazdaság számára is jelentős többletet termelhettek. Ugyan a fejlesztéseiket a tőke és az állami támogatás hiánya fékezte, de a földműves gazdák alkalmazkodó képessége, újtási elkötelezettsége, leleményessége nagy energiákat szabadított fel, a fejlődés, gyarapodás kiapadhatatlan forrásának bizonyult.

A nyílt ártértől és a Kurca medrét kísérő magas pattól keletre a város történelmileg kialakult birtoka messze benyúlik az ármentes magasabb térszínű síkságra. A mai műutak távolsági adatai sokat mondhatnak erről. Északi irányban a Hármaskörös szelevényi révátkelése közel 20 kilométerre esik a várostól. Nyugat–keleti irányban mind a szarvasi, mind a gádorosi útban 24 kilométer körül van a város külterületi, illetve a megye határa. Ehhez érdemes tudnunk, hogy 1838-ig az uradalommal kötött örökváltság-szerződéssel párhuzamosan végrehajtott vagyoni jogi megegyezésig a szentesi gazdák a mai Nagyszé-

nás határát, a Szénási-pusztát is külső legelőként használhatták. Ez azt jelenti, hogy a nyájak akár a 30 kilométeres távolságon túl legelhettek. Az árvízmentes táblát a már említett Veker és a Kórógy, illetve a Kórógyba kapcsolódó Mágocs-ér tagolták ugyan, de a várost övező belső legelők és a külső legelők tömbje között a szántóterületet 1840-ben a szentesi gazdák egységes típusú földműves tanyákkal sűrűn megülték.

Maga a tanya szó ugyan nem volt a térképezés idején új keletű, de tudnunk kell, hogy a 18. század nyolcvanas, kilencvenes éveiiig a helyi népnyelv is szállásnak nevezte a határ épületeit, gazdasági üzemhelyeit. A terminus megváltozása nem volt véletlen. A szálláson a téli takarmányt gyűjtötték, ott teletették a családi gazdaság jószágállományát, egyben a szállás földjébe őszi és tavaszi gabonát vethettek. A szántáson, vetésen, aratáson kívül nem folyt bennük rendszeres, folyamatos földműves munka.

Ez a rendszer a kukorica mind népszerűbbé válásával, mind nagyobb vetésterületével alapvetően megváltozott. A kukorica és a hasonlóan fontos, sőt mind fontosabbá váló egyéb kapásnövények folyamatos gondozást, ápolást igényeltek. Legalább kora tavasztól késő ősziig állandóan munkaerőre volt szüksége a kapásnövényeket termesztő gazdáknak. A teletető szállásból a meleg évszak földműves munkahelyévé és lakásává váló tanya a város törzslakosainak otthonaitól, családi gazdaságaitól el nem választható, a határban létesített tartozéktelephelyeként létesült, épült ki. A korai időben nem is volt igazán állandónak tekinthető lakója. A családok fiatal nemzedéke élt kint, de sohasem elszakadva a család városi házából. Télen a teletetéssel foglalkoztatottak lakták, a mezőgazdasági szezonban az éppen aktuális munkák kívánta munkaerőnek biztosították a tanyán ellátást, hajlékot. Ha

5 BARTA LÁSZLÓ: *A szentesi örökváltság*. Szentes, 2006. A 87. oldalon közölt térképlapból az is kiderül, hogy a *Vízmentesített legelő* néven jelölt rész szervesen kapcsolódik a várost az árvízmentes platón övező Nyomással, ahol a lakosság városban tartott kezes jószágait legeltették, és ahol nappali munkában igénybe vett munkaállatok, lovak, ökrök éjszakai legeltetése folyt. A datálásra és a szerzőre vonatkozó helyesbítést – valamint figyelmem Kocsis Pál tevékenységére felhívását – Labádi Lajosnak, Szentes története kiváló kutatójának hálásan köszönöm. Vö. LABÁDI LAJOS: 130 éve hunyt el Kocsis Pál mérnök, az első szentesi telekkönyv megalkotója. *Szentesi Élet*. 2009. június 19. 2. Kocsis Pál mérnök (Szentes, 1812. december 12. – Szarvas, 1879. június 9.) 1847 és 1858 között szülővárosa mérnöke, a kataszteri munkálatok egyik előkészítője, elindítója, az első telekkönyv elkészítője. Szentesi állása elfoglalása előtt Magyaróvárott a főhercegi, Alsólendván herceg Esterházy uradalmak segédmérnöke volt.

nagyobb gazda birtokához tartozott a külterületen kiépült telep, tanyást (többnyire családjával együtt) is alkalmaztak. Megbízása kötött idejű volt, akár a többi ott dolgozóé (béresek, szolgálók, kocsisok). Ők nem tekinthetők az adott tanya állandó lakóinak, hiszen a szolgálati idejük után nem is élhettek tovább ott. Az ilyen munkakerő gyakran és természetesen cserélődött. Így a jószágok gondozóin kívül a kint dolgozó családtagok, munkások lakását, folyamatos ellátását biztosítani kellett.

A teletető szállással szemben különbséget jelentett, hogy a tanya igényelte az asszonyok, lányok jelenlétét. Hiszen a tartozék háztartását teljes értékűen el kellett látni, de a kapás munkákban is pótolhatatlan volt a segítségük. A baromfi nevelésétől a kezes jószág ellátásán át a tejgazdaság működtetéséig nélkülözhetetlen volt a leányok, asszonyok közreműködése. Nyilvánvaló, mennyi mindenben tért el a tanya a szállástól. Nem véletlen, hogy a megnevezés az élő köznyelvben megváltozott. Nagyon helytelen lenne, ha tanyát magányos telepként, magában álló, elkülönült önálló szórványként szemlélnénk, mutatnánk be. A városban lakók

házának, telkének, családi üzemének szerves, nélkülözhetetlen tartozékaként hozták létre. A tartozéktelepülés jellegét akkor is hangsúlyoznunk kell, ha tudjuk, hogy a 19. század második felétől, főként a 20. század elejétől a szerényebb birtokú gazdák rákényszerülhettek, hogy a városi hajlékukról lemondjanak. A kényszerhelyzettel, a mostoha viszonyokkal megalkudjanak, egyetlen életterükként a tanyát válasszák. Tudnunk kell azonban, hogy a városhoz, az anyatelepüléshez való kapcsolódást sohasem adták fel.

A térkép megörökített szép számmal olyan szántókat, amelyeken nincsen nyoma annak, hogy tanyát építettek volna rajta gazdái, noha a várostól, a gazda lakóhelyétől nem kis távolságra estek. A kibontakozó, kortársi mezőgazdasági szakirodalom néhány alkalommal éppen Szentest említve ismertetett olyan példákat, hogy az épület nélküli szántókon a csak gabonát termelő gazdák az aratást, azaz a takarást követően a saját földjük alkalmi szűrűjén elnyomtatták a termést, csak a magot vagy a garmadát szállították el. Az 1950-es évek derekán Tálasi István professzor egyete-

■ Tanyák a város északi szántóterületén Kaján határrészen a Veker mellett (Seress László: Szentes város térképe, No. 10., részlet)

mi előadásában részletesen tárgyalta ezt a sajátos üzemviteli típust. Esetleg recens nyomait kutattatta.

A tanyaépületeket általában a szántóparcella belsejébe telepítették. Nincsen nyoma annak, hogy a dűlőutak közelében kívánták volna a helyüket kijelölni. Nyoma sem mutatkozott annak, hogy csoportokba igyekeztek volna szervezni a tanyaikat. A felmérés idején sok esetben magában álló egyedi épületeket örökített meg Seress László a tanyavilágban. Nem kevés alkalommal két, esetleg három épületet emeltettek a gazdák. Ezekben az esetekben az épületeket igyekeztek egymás mellé úgy elhelyezni, hogy az épületek hossz tengelye derékszögben metssze a szomszédos épület tengelyét. Látszik, a tehetősebb gazdák igyekeztek a tanyaudvart az épületekkel szélárnyékban tartani. Megjegyzésre érdemes, hogy az első katonai felmérés felvételezői a város szomszédságát ábrázoló szelvények esetében tanya jelzésére olyan jelet alkottak, ami alapján feltételezhetjük, hogy az 1780-as évek derekán már kialakult a tanyaíknak az a típusa, mert hasonlóan érzékeltették a külterület építményeit, épületegyütteseit. Jellegzetes azonban, hogy a város távolabbi, kelet felé eső határrészeit ábrázoló szelvényein tanya jelzésére az egyszerű földbe ásott veremház sematikus körvonalát választották. (Ehhez analógiát kínálhat, hogy az I. katonai felmérés idején alapított mezőhegyesi ménésbirtok épületállományát ugyan Bécsben tervezték, de a csikósok szállása számára földbe ásott, boglyakemencés fűtésű veremházakat készítettek.)

Településtörténetileg sajátos folyamat, hogy a tanyarendszer kiépülésével a szó legigazabb értelmében rekultiválta a lakosság a hódoltság időszakában elpusztult községek, mezőváros területét. A hódoltság alatt a környék természeti védelmi adottságokban szerényebb településeinek népét az ártér szélén védettebb helyen fekvő Szentes fogadta be. A 18. századig csak legeltetett pusztaként hasznosítható középkori településhatárokat a tanya gazdálkodás hódíthatta vissza a földműves gazdaságnak, a lehetséges legintenzívebb hasznosításnak. Érdemes utalni arra, hogy a város újkori határa magában foglalta a teljesség igénye nélkül az Árpád-korban vagy a későbbi középkorban kialakult települések közül

Besenyő, Bökény, Dancsháza, Ecser, Fábíansebestyén, Héked, Királyság, Sajt, Sáp, Szentilona, Szentlászló, Szentmihály, Tés, Tőke, Ünészéke, Veresegyház községek mellett a külön említendő Donáttornyát, mint ami a környék jelentős mezővárosává vált. A középkori Derekegyház és Mágocs a Károlyiak uradalmi központjaiként elevenedtek újjá. Egykor határukból olykor a szentesiek és a vásárhelyiek használatába is juthatott. Szentes nagyobb birtokú gazdáinak szívesen béreltek nagyobb területet az uradalom házi kezelésében álló földekből.

Igaz, voltak a város szomszédságában, ám a város határától elkülönített területrészek. Ezek nem a város földesurainak és uradalmiainak tartozéka volt, hanem a történelem során más nemesi családok közbirtokossága alakult ki földjükön. Ezek a földesurak, közbirtokosok földjüket szívesen adták bérletként a szentesi gazdák használatába. Különösen Fábíansebestyén újra való benépesítésében volt a szentesi gazdálkodó jobbágyoknak meghatározó szerepe. Sajátságos módon ezek a Károlyi-uradalomtól különálló birtoktestek végül közigazgatásilag önálló igazgatási egységek maradtak, amint Magyartés és Fábíansebestyén példáján megmutatkozott. Közös körjegyzőségük viszont szentesi székhellyel működött. Utóbb a környező uradalmak egykori alkalmazottai, cselédei is szívesen megtelepedtek. Térképünk felmérőjének nem volt jogcíme Fábíansebestyénnel foglalkozni, de az áttekintő lapból kitűnik a szentesi határ körülölelte. Utóbb a bérlők tulajdonjogot szereztek.

Seress László felmérése kiterjedt a szentesi határba beékelődött földesúri kezelésű birtokrészekre, amilyen Bökény vagy Szentlászló. Tette azt annál is inkább, mert a váltság szerződésben ezek a földesúri tulajdonból városi tulajdonba kerültek, vagy különféle területcseréket végeztek, amire a dűlőnevek utalhatnak ma is, mint az világos Cserebökény esetében. Ezek a cserék észszerűbb üzemvitelt, gazdálkodást biztosítottak mind az uradalomnak, mind a városnak. Szentes, Hódmezővásárhely és Szegvár esetében különösen feltűnő, hogy mind az örökváltság szerződésnél, mind a jobbágyfelszabadítás utáni úrbéri rendezésnél a Károlyi-uradalom nem tartott meg az ártér környékén ingatlantulajdont,

noha a várható ármentesítés után bizonyos térségek hasznosíthatósága előreláthatóan rendkívüli mértékben megnövekedhetett.

A 1840 körüli térképezés még hatalmas legelőként és kaszálóként hasznosított területet talált. Ezek a részben a nyílt ártéren fekvő területet hasznosították, amint arra már fentebb utaltunk. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy nem csak az árterületen okozott gondot a víz. Komoly károkkal járhatott az árterületen kívüli térségekben, ha sok csapadék hullott. Az árvízmentes magasabb térszíneken is korlátozhatta, akár végleg el is lehetetlenítette mind a szántógazdaságot, mind a kertészkedést. Az esővíz a laposabb részekre összefuthatott, és ha nem folyhatott el vagy nem szivároghatott a talajba, akár a gyepet is kiölthette. A összefolyó víz a kimosott ásványi anyagokkal és nitrogénvegyületekkel dúsult. Ha a víz elpárolgott rendszeresen, az biztosan szikesedéshez vezetett. A térképen megörökített, ma is élő helynevek, dülőnevek bőven utalnak az összefutó, lassan elfolyó, vagy pangó vízállásokra. Utalhatunk a már említett *Fertő*, a *Lapistó*, a *Rekettyés* terület névére vagy a *Széktó* megnevezést idézhetjük. Ezek tágabb környékét csak legelőként, kaszálóként lehetett az adott körülmények között hasznosítani.⁶

A szántógazdaság súlyának fokozatos növekedésére utalhat az, hogy ezeket a területeket mindenütt szorosan gyűrűbe fogták a tanyaföldek. Arra is fel kell figyelni, hogy a belső legelőterület jelentős részét feláldozta a város vezetése a házutáni földek kimérésével. A Hékkédi-szőlőktől a Berki-szőlőig a belterületet körbevették a szigorú mértani rendben kimért kertészkedésre, szerény gazdálkodásra szánt parcellák tömbjei. Nyilván a kisjövedelmű, földnélküli vagy törpebirtokos háztulajdonosokat kívánta a magisztrátus a megélhetésükben segíteni. A rendszer meggyökeresedett, mert az 1940-es évek első felében még nem ritkán emlegették.

Érdemes különös figyelemmel vizsgálunk a város belterületét, aminek Seress László térképe

szerkesztésekor külön szelvényt szentelt. A térképre rápillantva azonnal szembe ötlük, hogy a település utcahálózata világosan két kronológiailag is elkülönülő részre oszlik. A város történelmi magja szorosan a Kurca magas partjára támaszkodik. Északról dél felé követi a medret kísérő, olykor meredek partvonalat. Sajátságosan a település magja, különösen a középkori útifalu tengelyét adó Tóth József utca, még az árvízmentes plató fölé is emelkedik. Északi végét a régi népnyelv Domb névvel illette. A középkori nyomvonal mellett vall, hogy a Tóth József utca folytatásában a Kisér városrészebe vezető Szent Anna utca sarkán szintén még a Kurca magas partja közelében volt a középkori templom, aminek helyén épült a mai plébániatemplom, mellette a plébánia épületével. A római katolikus templomtól déli irányban Hódmezővásárhely, Szegvár felé folytatódik az akár késő középkori megülésűnek tekinthető út, településtengely. Ugyan ezen a részen az út a magasabb térszínen marad, de a Kurca medre éppen a templom szentélye mögött elkanyarodik nyugati irányba. A város eddig leírt utcátengelye alatt a plébániatemplom nyugati előtere déli irányban alacsonyabb, bár még mindig abszolút árvízmentes magasságban széles terasz alakult ki. A településmag templomtól délre futó útja mellett sorakozó telkek nyugati telekvégénél alakult ki a Kis-ér vízfolyás medre, ami a magasabban fekvő településrész és az alacsonyabb terasz összefutó vizeit elvezeti a város alatti Bereklapos irányába. Ez a vízfolyás lett az alacsonyabb teraszra telepedett városnegyed névadója is.

A város legrégebbi része a Kurca-partot követő és a magasabb platón Hódmezővásárhely felé futó úthoz igyekezett igazodni úgy, hogy a mindenkor adott szintviszonyokhoz igazították az utcák vonalát. A térszíni adottságokhoz való következetes alkalmazkodás szilvamagra vagy orsóra hasonlítható utcahálózat kialakulásához vezetett. Mind északon, mind délen összeszűkült a magasabb, belvizektől is mentes szint. Így

6 A kérdést igyekeztem korábban megvilágítani többek között szentesi megfigyeléseimmel. FILEP ANTAL: *Víz a magasban. Megjegyzések az árvízmentes térszínek és a domb-, illetve hegyvidékek hagyományos vízgazdálkodásához. Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változása következtében.* Szerk.: ANDRÁSFALVY BERTALAN – VARGYAS GÁBOR. Budapest–Pécs, 2009. 65–108.

■ A város történeti magja eredetileg útifalu. A település növekedésével keletkező új utcák szigorúan és észszerűen a környezet szintviszonyaihoz alkalmazkodtak. (Seress László: Szentes város belterületének térképe, részlet)

mindkét irányban a település egykori vége felé a hosszan párhuzamosan futó utcák összefutottak. Ennek következtében ismétlődően az utcák csatlakozásánál háromszögletű terek alakultak ki. (Térképünk tanúsága szerint ezekre szívesen telepítettek szárazmalmokat.) A város utcáinak jelentős része észak–déli irányú. A hajdani távolsági forgalom jelentős részének ez előnyös volt, hiszen a várost könnyen el lehetett érni a Bódi-rév Kurca-partra csatlakozó útjáról, és déli irányban könnyen tovább lehetett haladni Csongrád és Csanád vármegyék települései felé. Ebbe az észak–déli forgalmi tengelybe kelet felé két fontos irányban keresztutat kellett kialakítani. Az egyik Békés vármegye északi részei felé Szarvasra, Békésbe vezetett, ebből ágazott ki a középkori Szentlászló határában a Kunszentmárton felé vezető út. A másik keleti irányú keresztteny Békés vármegye déli településein át Arad felé és azon túl, a Maros völgyén Erdély belső területeire vezetett. Az előbbi a mai Arany János utca, a másik a főutca funkcióját betöltő Kossuth Lajos utca (már utaltunk rá, hogy a folytatása emberemlé-

kezet óta Aradi út). Érdemes megjegyezni, hogy a 18. századi postajárat is erre futott, Kiskunfélegyházánál ágazott el, Csongrádon, a Bódi-réven át Szentest érintve célolta meg Aradot.

A Seress-féle térkép belterületi szelvénye alapján arra kell következtetnünk, hogy Szentes eredetileg piacutcás (orsós) központú volt. A Tóth József utca déli végétől a gimnázium épületegyütteséig tartott a nagyobb kiszélesedés. Itt épült fel a középkori templom a plébániával. A város a 16. századtól reformátussá vált. Csak a 18. század negyvenes éveiben kezdtek újjászervezni a római katolikus egyházközséget. telepítettek katolikus híveket. A földesúri és a megyei hatalom el is vette a középkori templomot a kálvinista közösségtől. A református hívek a Tóth József utca délkeleti végének előterében építhették fel ismételten a népesség szaporodtával mind nagyobb templomukat. Mellette kerestek helyet a város első emeletes épületének, a központi, református népiskolának, alakították ki a lelkészek és a kántor telkeit, házaikat. Ezzel megindult a város 19. századi központjának kiépülése. Ezt erősítette

az is, hogy a város görög kereskedői a református templom keleti előterében alakították ki telepelyüket, amint a helyi népnyelv kifejezte, a Görögudvart. Itt épült fel a görög ortodox egyházközség barokk temploma is. A város új központjának kialakulását még az is elősegítette, hogy a Károlyiak uradalmi tisztartóságának épületei is a Vársárhely felé tartó útból, a középkori településtengelyből kiágazó, a református templom felé tartó Petőfi utcában épültek ki. Sajátságos azonban, hogy 1840-ben a városképet ma döntően meghatározó Kossuth térnek és a szomszédos Erzsébet térnek nyomát sem találjuk Seress László térképén, noha a bizonyos meghatározó épületek már álltak akkor. A Kossuth tér keleti része, a Kiss Bálint utca és az Ady Endre utca közti terület még önálló telektömb házakkal, de a tér nyugati részén is esetlegesen állt egy-egy épület. Az 1880-as években kiépülő megyeháza (ma a levéltárnak és a múzeumnak helyet adó) épülete helyén akkor még utca volt. Ettől délre a mai Erzsébet tér helyén hatalmas telektömböt láthatunk jelentős méretű épületekkel, amit keletről és délről kisebb utcácska került meg, hogy a Kossuth utca felől a katolikus templom és mögötte a Kisér városrész könnyebben megközelíthető lehessen. Itt egyszerűen tetten lehet érni, hogy a városrendezés és a mérnöki szabályozás milyen fontos szerepet játszott a 19. század hatvanas éveitől. Érdemes utalnunk arra, hogy a kataszteri részletes felmérés elkészítésekor, 1882-ben a geodéta mérnök a Kossuth teret már a mai méretében és alakjában találta. (Szentes kataszteri térképe 121. IV. szelvény a FÖMI archívumából.) A beépítés vonalai körben már a mai állapotokat tükrözték. A szelvény már a megyei székházat is ábrázolta, ám sajátos módon a megyeháza déli homlokzata előtt még nem volt út. A mai Erzsébet tér helyén még telektömb csatlakozott a Kossuth tér nyugati épületsorához. (L. Török Enikő Szentes részletes felmérése című tanulmányának e szám 45. oldalán közölt képét!)

A város központi történeti magja is eléggé kiterjedt. Mind észak–déli irányban jelentősek a távolságok. Nagy és visszatérő gondot jelentett, hogy a településterület a parti magaslatról elérte az árvízmentes plátónak azt a szakaszát, ahol a magasabb sík csapadékvizei összegyűl-

tek, utat kerestek maguknak, hogy a Kurca mélyebb medrébe elfolyhassanak. Ugyan ez a 18. századtól a növekvő településterület számára kellemetlenséget okozhatott, de a hódoltság idején a város védelméül szolgált. Nevezetesen a mai belterületen a Kis Görgös és a Nagy Görgös utcák eredetileg a nevüket adó, az Arany János utcától északra folyó erek voltak, amelyek a Batthyány utcán keresztül a Kurcába folytak. Az Arany János utcától délre a mai Klauzál utca, Simonyi Ernő utca tengelyében a Kisvölgy medre gyűjtötte össze a környék és a város területének csapadékát és vezette délre a már említett Bereklapos felé, ahonnan az a Kurcába jutott. Nem véletlen, hogy a Kossuth utca–Klauzál utca kereszteződésében az I. katonai felmérés térképésze hidat jelölt. Magam is az ötvenes években, a környéken élő igen idős személyektől arról hallottam, hogy az útkereszteződésben olyan kátyú keletkezett olykor, hogy a belé ragadt szekeret hónapokig nem tudták kiemelni, meg kellett várni a fagyos időt, hogy kiáshassák. Az egykori vízjárásra utal, hogy a Klauzál utcában, a Simonyi Ernő utcában végig mély, kék színnel feltűnően jelzett árkot ábrázolt a térképkészítő. Az 1940-es és az 1950-es években is mély árok kísérte az utcát. A Klauzál utca északi végében hasonló jelzést adott Seress László.

A Görgös-erek és a Kisvölgy hozzájárult a maga vizes külső környezetével, mocsaras, nádas, gyékényes előterével, hogy a város szinte rejtve maradt, és nehezen lehetett megközelíteni. Ugyan sáncokkal nem tudták védeni, de a külső kerítések komoly akadályt jelentettek. Csak őrzött kapukon lehetett bejutni. A várost védte még egy külső vízmeder. A hékédi szőlőterület déli előtere és a város északi pereme között legelőhely terült el. Ez volt a „Felsőcsordajárás”, ami utóbb kiképző repülőterként is híressé vált. Ez a sík terület s Sárgaparttól és a Kurca hékédi magas partjától sok csapadékot gyűjtött össze. Seress László szelvénye meg is örökítette az állandó vízállásai helyét. Mivel a térség enyhén lejt délkeleti irányban, lassan széles medrű vízfolyás alakult ki, ami a várost keletről, a hékédi részekről a belterület déli részéig kísérte. A 17. és a 18. századi településte-

■ 1840-ben egyes mellékutcákban és érintetlen utcaszakaszokon a térképész a baromudvaros telekrend előfordulását is dokumentálta. A lakóépületek a telek belsejében állnak és egyes gazdasági épületek az utcavonalban helyezkednek el (Seress László: Szentes város belterületének térképe, részlet)

rület és a Nagyvölgy között tágas tér maradt. De a hódoltság idején a Nagyvölgy is komoly védelmet nyújtott, hogy a várost ne lehessen váratlanul meglepni.⁷

Utóbb a 19. század elején a Nagyvölgy és a történelmi településmag közötti gyakran vízállásokkal tarkított térséget mérték ki a kor racionális felfogásának megfelelően sakktáblás rendszerben házhelynek, új városrésznek. A ma már beépített egykori vásártér nyugati oldalától északi irányban induló Rákóczi utcától a vasútig épült fokozatosan a geometrikusan megszerkesztett, mérnöki kitérés városrész. Szabálytalanság mindössze annyi keletkezett benne, hogy éppen a Nagyvölgyet nem vette figyelembe a kitérés koncepcióját kialakító mérnök, és éppen a vasútállomás

környékén nem tudták sokáig kiépíteni tervszerűen az utcavonalat. Szólnunk kell arról, hogy a helyenként vízálló térséget miként tették alkalmas építési területté. A város más részén, főként a Kisérben bőven akadt hasonló gond. A telektömbökben, általában a teleklábak vonalában árkokat ástak, ezeket mélyebb keresztárokkaival összekötötték és az alacsonyabb térszínre, a település területén kívülre, lehetőleg természetes vízfolyásokba, erekbe elvezették, a belvízcsatornának tekintett Kurcába juttatták. Az árokrendszer helyi néprajzi megnevezése mirhó. Olykor kettős hasznát vették, a telek felületén lévő összefutó vizet elvezették vele, biztosíthatták, hogy az építésre kijelölt térség kellően száraz legyen, a lakóházat, a gazdasági épületeket ne veszélyeztesse a talaj nedvessége. A vegetációs időszakban a mirhó-árokban visszamaradó, esetleg tudatosan visszatartott vízzel a kerteket öntözheték. A módszer oly annyira bevált, hogy az I. világháború után az egykor nádtermő Alsóréten is lakótelepet lehetett építeni.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 19. század első felének jeles tudós egyénisége, a néprajzkutatás úttörője, Kiss Bálint akadémikus, a szentesi református egyházközség prédikátora elődei feljegyzéseit hasznosítva feldolgozta a gyülekezet történetét és igyekezett társadalomtudományi kitekintéssel 1800 és 1825 közötti állapotát feldolgozni. Tömör jellemzést adott a szentesiek életviszonyairól. Többek között összefoglalta a településnéprajz legfontosabb sajátosságait. Különösen fontos jellemzést adott a telkek beépítéséről, a telekrendről.

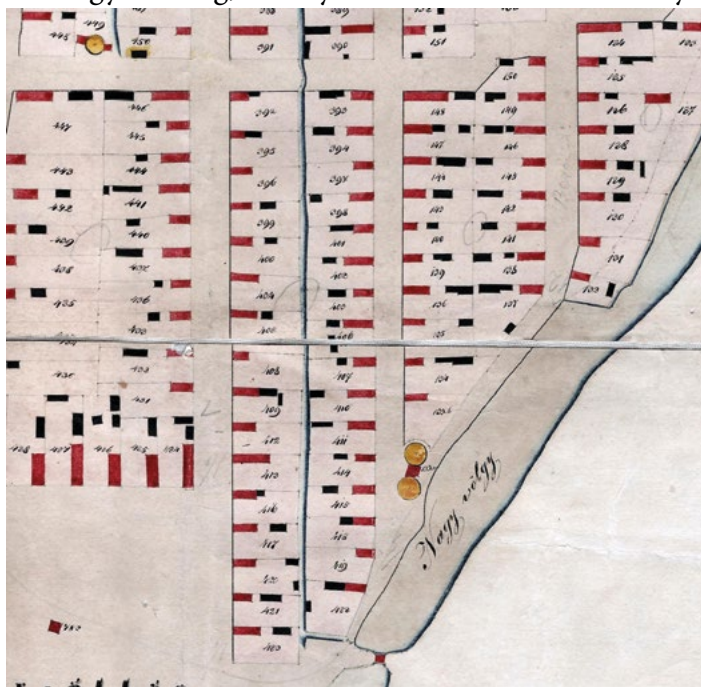
Az általa rögzített adalékokból tudjuk, hogy a 18. század végéig, a 19. század első évtizedéig Szentesen a baromudvaros telekrend volt szokásban. A lakóépületeket a telek bel-

⁷ A város belterülete vízrajzi adottságainak Zalotay Elemér dolgozatot szentelt, amiben többek között Seress László térképvariánsaira is támaszkodott. ZALOTAY ELEMÉR: Szentes régi vízrajza. *Kogutowicz Károly emlékkönyv*. Szerk.: WÁGNER RICHÁRD. Szeged, 1939. 303–312. [Csak a város belterületével foglalkozott.] L. továbbá ZALOTAY ELEMÉR: A Veker folyó fejlődés története. *Földrajzi Közlemények*, 57. (1939) 27–45.

sejében építették fel, az utcavonalra az istállókat, ólakat, színeket telepítették. Így a legelőre naponta kihatott jószág nem gázolta össze a lakóház környezetét. Akár az istállók trágyájával tölthették fel az őszelel, télen sáros utakat, utcákat. Kiss Bálint állítása igazolására több szentesi telek vázlatát lerajzolta értékes kéziratos művében. Többek között az így kiépített lelkési lakás telkét, a gyülekezete iskoláinak udvarrajzát rögzítette állításai igazolására. Megjegyezte azt is, hogy 1810 körül a telekrenden változtattak, és az utcavonalra telepítették az építendő új házakat, a gazdasági rendeltetésű épületeket a lakóház után a telek belsejében húzták fel. A telekrendnek a Kiss Bálint által bemutatott archaikus változata régi európai hagyományt tükrözött. Vitruviusnál, az ókor híres építészeti teoretikusánál is megtalálhatjuk párhuzamát. Magyar nyelvterületen Kelet-Magyarország, Erdély és Moldva számos

pontjáról ismertette a 20. századi néprajzi vizsgálat.⁸ Seress László 1840-ben készült térképe alkalmat kínálhat annak a vizsgálatára, hogy vajon a Kiss Bálint által jelzett, 1810 körül bekövetkezett változás ellenére maradt-e még emléke a régi telekrendnek. A város belterületét nagy pontossággal bemutató térképet módszeresen elemezve bizton állíthatjuk, hogy a mellékutcákban, a telekosztódások miatt kialakuló zugokban az építetők nem változtattak az eredeti telekrenden, beépítésen. Sőt, találtam olyan telket, aminek udvarán, házában 1942-től ismételten megfordultam, és a térképünkön rögzített állapotokkal kellett szembesülnöm.

Fel kell hívnom a figyelmet, hogy Seress László térképe a város történeti magjában jó néhány olyan telekcsoportot dokumentált, ahol a lakóépület az utcavonaltól távol a telek mélyén maradt. Esetleg a gazdasági épület az utca mellé épült. A Tóth József utcát⁹ az Ady Endre utcával összekötő Pólya utca északi oldalán találunk telekláb mellé épített házakat, noha a telken fésűs beépítéssel is telepíthették volna az épületeket. Ugyancsak a Tóth József utcából nyíló Céhház utca példáját idézhetem, ahol szintén az északi teleksor épületei az udvar mélyén állanak. A Céhház utca Ady Endre utca sarkától az Ady Endre utca nyugati teleksorában az utca vége felé telepített szárazmalomig látunk terjedelmesebb méretű olyan házakat, amelyeket az utca vonalától távol, a telek mélyére építettek. Hasonlóan a városközpont belső magjában a Petőfi utca nyugati oldalán, a régi postahivatallal szemközt nyíló zugban, a későbbi Iskola utcában dokumentált a térképész olyan telekcsoportot, amelyben a lakóépületeket a

■ A 19. századi sakkablás mérnöki kitűzésű utcahálózat és telekkiosztás részlete a történelmi városmag és a Nagyvílgy között (Seress László: Szentes város belterületének térképe, részlet)

8 FILEP ANTAL: Baromudvaros telekelrendezés a Délkelet Alföldön a XVIII–XIX. században. *Ethnographia*, 83. (1972) 484–506. Kiss Bálint kéziratos monográfiája Takács Edit főlevéltáros áldozatos munkája révén elérhető az interneten: www.szentesinfo.hu címen a Várostartó, kultúra, multimédia rovatban A Szentesi Református Eklézsia Historiája Forráskiadvány (2001) alcímen. Az adott helyen egyszerre tanulmányozható a 18. és a 19. század első harmadában készített kéziratos digitális fotokópiája a vele szinkronizált, a 20. század elején, dr. Zolnay Károly helybeli tudós, gimnáziumi tanár gépelt olvasatával.

9 Természetesen nyomatékosan fel kell hívnom a figyelmet, hogy a térképkészítés idején nem használtak utcaneveket. Mivel a térképszelvényeken nincsen koordinátabeosztás, kénytelen vagyok anakronisztikusan a jelenkori utcaneveket idézni, hogy valami módon lokalizálhassam észleléseimet.

10 BARTUCZ LAJOS: Adatok a Nagy Magyar Alföld népi építkezéséhez. *Néprajzi Értesítő*, 11. (1910) 32–54.

telek belsejében emelték, az utca felé gazdasági épületet helyeztek el. A városnak a 20. század negyvenes éveiben is viszonylag archaikus negyedeként lehetett tekinteni a Klauzál utca és a Vásártér, egykori nevén Vásár-állás közötti telektömböt. Ebben szép számmal találunk az utcavonaltól távol épített lakóházat, utcavonalra telepített gazdasági épületet. Érdemes megjegyeznünk, hogy a néprajzi kutatás a 20. század elején az 1760-as években újratervezett Szegvár községben is nyomára akadt az utcavonaltól távolabb épített házaknak. A telek-elrendezést ott az is indokolta, hogy a családi gazdaság naponta többször lefelé hajtott, de déli fejszre a házhoz visszatérő juhok szárnyékának adott helyet a lakóház és a telek utcavonala közötti szabadon hagyott terület.¹⁰ Seress László felmérése a legsokoldalúbb történeti források közé tartozik. Segítségével új oldalról lehet megvilágítani az írott forrásokat, az élő emlékezetben nyugvó vizsgálatokat. Segítségével az agrár- és a településtörténettől a néprajzig, a szociológiáig rendkívül sokrétű következtetést vonhatunk le. A napi gyakorlati teendőinkben nélkülözhetetlenek a helyi tapasztalatok, megbízható fejlesztések tervezéséhez alaposan ismernünk kell a helyi adottságokat, hagyományokat, alaposan vizsgálnunk kell a korábbi fejlesztési kísérleteket, az adott helyzetekben egykor felmerült kihívásokra adott válaszokat, a körülményeket korszerűen mérlegelő adaptációkat, alkalmazkodásokat. Seress térképe azért is tanulságos számunkra,

mert a korábban döntően nagyállattartó helyi gazdaságok a felmérés időszakában átértékelték a napóleoni háborúkkal együttjáró gabonakonjunktúrát, és a legeltetésre alapozott, külterjes állattartás felől elindultak az egyre erőteljesebben a szántógazdaságra alapozó üzemvitelre. Az állattartásról nem kívántak lemondani, de mind több legelőterületet kívántak a gabonatermesztésbe vonni. Természetes törekvésük volt, hogy a kieső legelők állati táplálékát, a szűkülő kaszálók takarmányát a saját családi gazdaságban termelt abrakkal helyettesíthessék. Erre a rövidesen meginduló országos méretű vízrendezés, ármentesítés kecsegtető távlatokat ígért. A későbbi fejlődés részben a kataszteri felmérések szelvényein lesz nyomon követhető, illetve a telekkönyvek nyilvántartásában vezetett változásokban lesz mérhető. A 19. század átalakulásának közgazdasági, szociológiai, a népelet sajátosságaira is kitékinthető, olykor irodalmi értékű nyelvezettel megfogalmazott elemzését majd a szentesi születésű Ecseri Lajosnak (1860–1938) köszönhetjük.¹¹ Volt bátorsága ahhoz, hogy a gazdák közgazdasági problémáit és a növekvő számú agrárszegénység mind égetőbb napi gondjait egyszerűen lássa, látassa – értse és értesse meg. A térkép üzenetét akkor érthetjük meg igazán, ha a térképezett föld közösségét is megkeressük, meglátjuk a térben eligazító jelek, jelzések gazdag világában.

FILEP Antal: Landscape, Settlement and Land-Use on the Map of Szentes in 1840.
filepantal@hotmail.com

Szentes had a map of property made 15 years before the introduction of the cadastral system. It is an excellent source of the era before the regulation of the rivers. One third of the land was the flood-basin of the Rivers Tisza, Körös, and Kurca. Even pasturage and hay production was arbitrary there. Plough-lands were created in the areas lying higher. They were used as permanent properties from the end of the 18th century. Farms were built. Animal husbandry, crop production, tobacco, grape and fruit assured the incomes. Gardening had international importance. The core of the internal area is made up of streets that follow the geographical features, it was completed with a chessboard pattern part at the beginning of the 19th century.

11 L.: *Magyar Néprajzi Lexikon*. Szerk.: ORTUTAY GYULA. I. Bp., 1977.